

Ali Berat ALPTEKİN***Professor Doktor******Türkiyə Cumhuriyyəti Necmettin Erbakan Universitesi******e-mail: aalptekin@konya.edu.tr***

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKIYƏ XALQ NAĞIL, ƏFSANƏ VƏ ATALAR SÖZÜNDƏ BOZQURD

Xülasə

Türk dastanlarının çağdaş folklor nümunələri və xalq inanclarında necə əks olunduğunun təhlil edildiyi bu məqalədə "Bozqurd" dastanının Azərbaycan folklorundakı izləri Türkiyə ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır. Şübhəsiz ki, adı çəkilən dastanla digər mətnlər arasında da oxşarlıqlar var. Bu məqalənin həcmi çərçivəsində və Azərbaycandan toplanılmış nümunələr əsasında araşdırma apardığımızı vurğulamaq istəyirik.

Açar sözlər: "Bozqurd" dastanı, nağıl, əfsanə, atalar sözü

"BOZGURD" ("GREY WOLF") IN AZERBAIJAN AND TURKEY FOLK TALES, LEGENDS AND PROVERBS

Summary

In the article about the investigation of the modern folklore examples and folk beliefs in the Turkic eposes it is said about the comparative investigation of the signs of the epos "Bozgurd" ("Grey wolf") in Azerbaijan folklore with the Turkey folklore. Of course, there are also similarities among the mentioned epos and other texts. We would like to mention that the investigation is carried out on the base of the examples collected from Azerbaijan.

Key words: the epos "Bozgurd" ("Grey wolf"), tale, legend, proverb

БОЗГУРД В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И ТУРЕЦКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ, ЛЕГЕНДАХ И ПОСЛОВИЦАХ

Резюме

В данной статье, в которой анализируется отражение тюркских дастанов в современных фольклорных образцах и народных верований, исследуются следы дастана «Бозгурд» в Азербайджанском фольклоре в сравнительном аспекте с турецким фольклором. Несомненно, существует схожесть вышеуказанного дастана с другими текстами. Нужно отметить что, в рамках этой статьи исследование ведется на основе образцов, собранных в Азербайджане.

Ключевые слова: дастан «Бозгурд», сказка, легенда, пословица

Türkiyədə bu mövzuya Həsən Fəhmi [Erginol] (Erginol 1929: 2-3, H. Fəth Gözlər (Gözlər 1955: 42-48, Əli Rza Yalqın (Yalqın 1930: 200-202; II 1930: 33-34; III 1931: 138, Əbdülqadir İnan (İnan 1987: 69-75, Altan Dəliorman (Deliorman 1967: 6-11), Saim Sakaoğlu (Sakaoğlu 1985: 255-262), Əbdüssəlam Arvas (Arvas 2015: 183-196) tərəfindən müxtəlif vaxtlarda məqalə və məruzələr şəklində toxunulmuşdur. Fuad Köprülünün "Elmi yeni nəsilər tamamlayır", – ideyasından çıxış edərək məsələyə yanaşdıqda, sözün nə qədər yerində deyildiyi məlum olur. Onsuz da humanitar elmlərdə son nöqtəni qoymaq mümkün deyil. Zamanla bizim yazdıqlarımıza yenilərinin əlavə olunacağına əsla şübhəmiz yoxdur.

Əlbəttə, hər mətnin yaranmasının bir səbəbi var. Əvvəllər dastan daxilində qiymətləndirilən bu ünsürlər zamanla nağıl, əfsanə, dastan və lətifə kimi janrlarda da özünü büruzə verməyə başlamışdır. Köçəri həyat dövründə yaranan dastan dövründən

sonra hissə-hissə və ya tam oturaq həyat tərzi dövrü nümunələrində də forma və məzmunca dəyişiklik baş vermişdir.

Türk dastanlarının əsas motivlərindən biri olan bozqurd bəhs edəcəyimiz rəvayətlərdə qurd olaraq verilir və müxtəlif xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Türk mifologiyası və folklorunun mühüm dəyərlərindən biri olan bozqurdun müasir dildəki ifadə şəkli “qurd”dur. Başlanğıcı türk tarixi qədər qədim olan bozqurd motivi ilk dəfə qarşımıza Hun türkləri dövrünün mətnlərində çıxır. "Oğuz Kağan", "Ərgənəkən" və "Bozqurd" dastanlarında daha çox nəzərə çarpan motiv həmin dastanlarda; qurd tərəfindən qaçırılma, qurd tərəfindən böyüdülmə və qurdun yol göstərməsi şəklindədir. Zamanla qurdla bağlı söylənilənlər bir millətin hafizəsində dərin iz salmış və keçmişdən günümüzdə qədər bayraqlarında və ya pullarında yaşadılmışdır.

Dastan mətnlərinin ən mühüm xüsusiyyəti ana motivin əsrlərə meydan oxuyaraq dəyərlərini itirmədən yaşamasıdır. Başlanğıcda xalq arasında şifahi şəkildə dildən-dilə keçən bu mətnlər zamanla xarici və yerli tədqiqatçılar tərəfindən toplanaraq yazıya keçirilmişdir.

Hec şübhəsiz, folklorun ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri, dəyişikliyə uğrasa da, yaşaması, davam etməsidir. Belə ki, başlanğıcda dastan adlandırdığımız ilk ədəbi janr zamanla nağıl, əfsanə, lətifə və xalq əfsanələrinə çevrilsə də, dastan motivləri həmin janrlarda qorunmuşdur. Hətta zaman-zaman həmin motiv və ya motivlər hər hansı bir inancla, qəlib ifadə ilə və ya atalar sözü ilə əvəzlənmişdir.

25-27 may 2016-cı il tarixləri arasında Azərbaycanın paytaxtı Bakıda keçirilən III Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziyumunda qardaş respublika Azərbaycanı və mədəniyyətini daha yaxından tanımaq imkanı əldə etdik. Simpoziyumdan sonra Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutuna getdik və oradakı həmkarlarımız bizə Azərbaycan folkloru ilə bağlı nəşr olunmuş müxtəlif kitablar verdilər. Yeri gəlmişkən, əziz dost, hörmətli müəllim Əli Şamilə, Aynur Qəzənfərqızına və İnstitutun direktoru, professor Muxtar Kazımoğlu-İmanova təşəkkürlərimi bildirirəm.

Bozqurd – nağıl kimi

Azərbaycanda "Kor canavarın qisməti" adı ilə məlum olan mətn Türkiyədə də toplanılmışdır. Əslində bu nümunə bir nağıl olub, Eberhard-Boratav süjet kataloqunda 123, Aarne-Tomson süjet kataloqunda 834, 1645b nömrəsi ilə qeydə alınmışdır. Nağılın Türkiyə və dünyada onlarla variantı müəyyən edilmişdir. Həqiqətən də, Eberhard-Boratav süjet kataloqunda 123 nömrəli süjet nağılın bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Məsələnin daha aydın olması üçün həmin nağılın motivlərini aşağıda veririk:

a) Bir ağa qoyununa çoban tutur, amma çobanın xəbəri olmadan hər gün sürü-dən bir qoyun azalır.

b) İtən qoyunlarından narahat olan ağa günün birində qoyunu özü otarmağa gedir.

c) Sürünün içərisindən çıxan bir qoyunun mağarada kor bir canavara təslim olmasını görəndə ağa bundan çox təəccüblənib və hər işdən əlini ayağını çəkir.

d) Ağanın xanımı oduna gedəndə quru bir kötüyün altında çoxlu qızıl tapır.

e) Qonşusunu çağıraraq qadın geri gələndə qızillərin arıya çevrildiyini görür.

f) Arıları bacadan aşağı tökən qadın içəri girdikdə arıların təkrar qızıla çevrilməsinə məəttəl qalır.

g) Bunu görəndə evin kişisi: "Kor canavarın qismətini verən Allah mənim də qismətim verir", – deyir. (Alptekin 2002: 83-84; 322-323; Sakaoglu 1973: 126-127; 413-415).

Bozqurd - əfsanə kimi

Dini məzmun daşıyan, inandırıcı və qısa, nəslə olan xalq yaradıcılığı nümunəsi kimi əfsanələr süjet kataloqlarında əfsanə, rəvayət, leqenda, lejand kimi istilahlarla yanaşı, dini nağıllar kimi də tanınır. Bu səbəblə bəzi nağıl və əfsanə mətnləri, həm əfsanə, həm də nağıl kimi dəyərləndirilir. Əslində bu mövzunun tədqiqatçılar tərəfindən müzakirəsinə ehtiyac var.

Azərbaycanda qeydə alınmış nağıl mətni Türkiyədə əfsanə kimi səciyyələndirilmişdir (Alptekin 1993: 83-84). Əslində Azərbaycan variantı və Ali Berat Alptekinin Bingöldən topladığı mətn əfsanədir.

Çünki yuxarıdakı motivdən də bəlli olduğu kimi, ağanın gördüklərindən sonra işini-gücünü buraxması, qadının tapdığı qızilları qonşusuna göstərmək üçün çağırmasından sonra arıya çevrilməsi, daha sonra da bacadan aşağı töküləndə yenidən qızıla çevrilməsi mətnin nağıl olmasını sübut edir. Yuxarıda qeyd edilən d, e, f, g motivləri Azərbaycan və Alptekin toplama mətnində yoxdur.

Bu mətn, eyni zamanda, "Kor canavarın qismətini verən Allah, mənim də qismətimi verir" atalar sözünün hekayəsi olaraq da bilinir. Mətnin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də Türkiyə və Azərbaycanda söylənilən mətnlərin quruluşundakı ortaqlıqdır.

Heç şübhəsiz, bu mətnin mənşəyi Göytürklərin "Bozqurd" dastanıdır. Aşağıda verəcəyimiz mətnlə "Bozqurd" dastanının müqayisəsi aparıldıqda nəzərə çarpan dəyişiklikləri isə normal qarşılamaq lazımdır. Belə ki, Bozqurd dastanında qolu-ayağı kəsilərək bataqlığa atılan uşağı dişi bir canavar bəsləyir, Türkiyə və Azərbaycan mətnlərində kor və ya yaralı canavar keçi (qoyun) tərəfindən doydurulur.

"Bir ağanın çobanı varmış. Günəşırı bir qoyun yox olmuş. Axşam ağa saneer, qoyun kəm gələr. Bürsüyün saneer, genə kəm gələr. Çobanı qovur ki, sürünü tələf eliyirsən. Çoban and içir, aman eliyir, ağa buna məhəl qoymer. Ağa özü geder qoyuna. Axşam qoyunu gətirəndə saneer, görür ikisi kəmdi. Deyir, bu nətər oldu? Çoban güdəndə biri kəm olurdu, mən özüm otaranda ikisi kəm olur. Atı minir, çobanın dalınca geder. Deyir: – Mən səyf eləmişəm, bir gündə iki qoyunum getdi. Çoban qayıdır gələr. Deyir: – Bax, yatmeram, oturmeram, yanıma gələn olmor, qurd-quş gəlmer, bu qoyun hara geder? Bütün günü qoyunun içində hərrənəjəm, görüm hara geder. Hərrəndiyi yerdə görür qoyun hoppanışdı. Geder oraya, görür bir quyudu, içində kor canavar. Allah-taala tərəfdən buna yem geder. Hay göndərir, ağası gələr. Deyir, oğrunu tapmışam. Deyir, hanı bə? Deyir, gəl bəri. Canavarı göstərir. Ağası deyir, onun gözün mən çıxartmışam ey. Deyir, gözün çıxartmışan, Allah-taala burda bir quyu yaradıf, atıf onu içinə, sənin döölətini yeyir da..." (Rüstəmzadə 2014: 71).

Yaralı qurd (Türkiyə)

Bingöl'ün köylerinden birində bir çoban yaşarmış. Garip Çoban ağasının korusuyla her akşam koyunları sayaraq ağıla koyar, sonra da yatarmış. Aradan uzunca bir süre geçer. Bu arada çoban, her gün sürüden bir koyunun belirli bir zaman dilimi içerisinde kaybolduğunu görür. Bu durum uzunca bir süre davam edince çoban daha da diqqətli olmaya başlar. Günün birində koyun sürüden ayrılır və meleyerek mağaradan içeriye girir. Çoban da arkasından mağaraya girince gördüklerine inanamaz.

Çünkü koyun mağarada yaralanan bir kurdu emzirməkdədir. Koyun kurdu emzirdikten sonra mağaradan çıkmakta və kəlalığın üzərindən təkrar sürüyə katılmaktadır.

Koyunun kurdu emzirməsi onun iyiləşməsinə kadar davam edir. Çoban da bu durumu ibretlə takip edir. Koyunun can düşmanı kurda yaptığı iyiliği duyan köylülər mağara və yanındaki köyə “Çoban Taşı” adını verirlər. Yine halk arasındakı inanca görə bu mağaranın ortasından bir yol keçtiyinə inanılmaktadır (Alptekin 1993: 83-84).

Qurd ağız bağlama

Türkiyə və Türk dünyasında qurdla bağlı başqa bir ortağ inanc qurdun ağızının bağlanması ilə bağlıdır. İtən bir heyvanı canavarın yeməməsi üçün, guya magiya ilə onun ağızı bağlanır. Əslində bu məsələ Türkiyədə də geniş araşdırılmış, amma qardaş respublika Azərbaycanda belə bir oxşar inancın olmasından bəhs edilməmişdir.

Məşədə, çöldə qalan mal-heyvanı canavar parçalamasın deyə ona “qurd ağız” düyünləyirlər. Bunun üçün bir sap götürürlər. Yeddi dəfə “qulfallah” oxuyub ardınca da deyirlər:

“Girdim meşəyə arı kimi,
Dəyirməndə darı kimi,
Canavarın ağızını bağladım
Tumanımın bağı kimi”

Yaxud bir bıçaq götürürlər, həmin sözləri ona oxuyub, bir dəsmala büküb döşəyin altına qoyurlar” (Əzizqızı 2015: 145-146).

Burada nəzərimizi cəlb edən əsas məqam qurdun ağızının bağlanması xlas surəsinin yeddi dəfə oxunduqdan sonra oxunan mənzum parçanın söylənməsidir. Bu parça Türkiyədə söyləyicilər tərəfindən unudulmuşdur.

Hələ də Azərbaycanda yaşayan və Türkiyədəki oxucuların tapmaqda çətinlik çəkəcəyi qurdla bağlı atalar sözü və məsəllərdən bəzi nümunələri sadalamaq istəyirik:

Qurdla bağlı atalar sözləri və məsəllər

Qurd ilə qiyamətə qalmaq.

Qurd qocalanda dişin çəkdirər.

Qurd tükün dəyişir, huyun dəyişməz.

Qurd dumanlıq sevər.

Qurd qurda ağız çevirməz.

Qurd görmək mübarək, görməmək daha mübarək.

Qurd yuvası sümüksüz olmaz.

Qurd az idi adada, biri də gəmi ilə gəldi.

Qurd acgöz olar.

Qurd balası qurd olar.

Qurd acından yeriya bilməz, deyərlər: – O qədər yeyib ki, özünü çəkə bilmir.

Qurd keçiyə dəyməzsə, keçiyə Məkkəyə gedər.

Qurd qonşusun yeməz.

Qurd oğurladığının dərisini verər.

Qurd tövləyə girəndən sonra it bacadan ha hürsün.

Qurda dedilər: – Gəl səni çoban edək. Ağladı: – Qurd əti qurda haramdır.

Qurda sən tikmək öyrət, yırtmaq dədəsinin peşəsidir.

Qurddan soruşdular: – Nə vaxt yaylağa çıxacaqsan? Dedi: – Bizimki il iləndir.

Qurddan qorxan qoyun saxlamaz.

Qurduñ üzü ağ olsa, avadanlığa gündüz gələr.

(Maşallah qızı/ Abbasova-Şerkiderecek/ Soytürk 2015: 86)

Qurd tükünü də dəyişsə, xasiyyətini dəyişməz.

Qurd keçinin bir zadını yeməyib.

Qurddan olan qurd olar.

Qurddan qorxan qoyun saxlamaz.

Qurduñ adı yeddidi, yesə də yeddidi, yeməsə də yeddidi.

(Maşallah qızı/ Abbasova-Şerkiderecek/ Soytürk 2015: 88).

Atalarımızın uzun sınaqları nəticəsində yaranan atalar sözləri qəlibləşir, özündə böyük mədəniyyət xəzinələrini saxlayır. Yuxarıda verilən atalar sözləri diqqətlə oxunsa, türk millətinin qurdu niyə simvol seçdiyi aydın olar. Nəticə etibarilə dastanlar şifahi şəkildə yayıldığı üçün quruluşunda və mövzusunda başlanğıcda elə çox dəyişiklik olmasa da, daha sonrakı dövrlərdə dəyişiklik özünü büruzə verməyə başlayır. Bunun nəticəsində bir janrın zamanla fərqli bir janra çevrilməsi çox normaldır. Bu dəyişiklik zamanı dastan strukturunda dəyişikliklər baş verərkən əsas motivlərini heç vaxt itirmir. Dastan ana motivlərinin heç dəyişmədən digər şifahi xalq yaradıcılığı janrlarına çevrilməsinin səbəbi bu motivlərdə millətin milli kodlarını təşkil edən şifrələri içərisində saxlamasıdır. Bu gün təkcə Türkiyə və Azərbaycanda deyil, Adriatikdən Çin Səddinə qədər türklərin yaşadığı bütün coğrafiyada janrlara bozqurd motivinin qurd adı ilə də olsa daxil olduğu bəllidir.

ƏDƏBİYYAT

ALPTEKİN, Ali Berat (1993), Fırat Havzası Efsaneleri, Antalya: Kültür Ofset Basımevi.

ALPTEKİN, Ali Berat (2002), Taşeli Masalları, Ankara: Akçağ yay.

ARVAS, Abdüsselam (2015), “Türk Mitolojisinde Kurt”, Türk Mitolojisine Giriş, Ankara: Gazi Kitapevi.

DELİORMAN, Altan (1967), “Bugünkü Mânâsı ile Bozkurt”, Türk Kültürü, 5 (55), Mayıs: [ERGİNOL], Hasan Fehmi (1929), “Anadolu’da Bozkurt Efsanesi”, Halk Bilgisi Haberleri, 1 (1), Teşrinisani.

ƏZİZQIZI, Çimnaz (2015), Nənəmdən nəvəmə II. Kitab. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu

GÖZLER, H. Fethi (1955), “Türklerde Bozkurt’un Önemi”, Türk Yurdu 5. seri (246), Temmuz.

İNAN, Abdulkadir, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, Makaleler ve İncelemeler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

MAŞALLAH qızı/ ABBASOVA, Mətanət-Hüseyn Şerqidətəcək/ Soytürk (2015), Güney Azərbaycan Folkloru IV, Bakı: Elm və Təhsil.

MAŞALLAH qızı/ ABBASOVA, Mətanət-Hüseyn Şerqidətəcək/ Soytürk (2015), Güney Azərbaycan Folkloru V, Bakı: Elm və Təhsil.

RÜSTƏMZADƏ, İlkin (2014), Qarabağ: Folklor da Bir Tarixdir, IX. Kitab, Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu.

SAKAOĞLU, Saim (1985), “Anadolu Folklorunda Göktürk Efsanelerinin İzleri”, Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi-İstanbul, 23-28 Eylül 1985 Tebligler II. Türk Edebiyatı Cilt I, İstanbul.

SAKAOĞLU, Saim (1973), Gümüşhane Masalları Metin Toplama ve Tahlil, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay.

[YALGIN], Ali Rıza “Anadolu’da Bozkurt I”, Halk Bilgisi Haberleri, 1 (12), 1 Teşrinevvel; II, 2 (14), 1 Kânunevvel; 2 (18), 1 Nisan.

Çapa tövsiyə edən: AMEA-nın müxbir üzvü Muxtar İmanov